

РОЗДІЛ 2.

Татарська й литовська доба в історії України

1. Україна в політичній системі Золотої Орди

В історії України доби пізнього середньовіччя науковці виділяють два періоди, умовно звані «татарським» і «литовським». Разом вони охоплювали понад триста років – від Батієвої навали (1239–1241 рр.) до Люблінського сейму (1569 р.), за рішеннями якого українські землі ввійшли до складу Польської Корони, котра тоді ж об'єдналась із Великим князівством Литовським у Річ Посполиту (акт, знаний як Люблінська унія)¹.

У ті часи історичне життя на теренах України формувалося під впливом зовнішніх чинників – монгольського завоювання та литовської експансії. Внаслідок першого сформувався режим залежності українських земель від Золотої Орди, другий призвів до включення більшості з них до складу Великого князівства Литовського – поліетнічної держави, що постала на руїнах Київської Русі. Утім, між цими двома періодами немає чіткої межі. Просування литовців на українські обшири відбувалося за умов збереження їхнього підданства Орді, а скасування цієї залежності не призвело до усунення «татарського чинника»: Кримське ханство, один із уламків Золотої Орди, й надалі суттєво впливало на суспільне життя в регіоні.

Батієва навала започаткувала добу татарського панування над Руссю. На обширах Євразії постало могутнє державне утворення, яке визначається науковцями як степова, чи азійська, імперія й зазвичай зветься Золотою Ордою. Щоправда, книжники XIII–XIV ст. вживали щодо заснованої Батієм держави збірний етнізм «Татари» чи політонім «Орда»; у східних джерелах її називали також Білою Ордою. У науковій літературі вона іноді фігурує під назвою «улус Джучі», хоч насправді останній включав у себе ще й Синю Орду, яка формально підпорядковувалася Білій.

Початки цієї держави сягають 1243 р., коли, повернувшись із Центрально-Східної Європи, Батий облаштувався у прикаспійських степах і згодом заснував поблизу сучасної Астрахані столичне місто Сарай. Щоправда, він визнавав зверхність великого хана, котрий резидував у столиці Монгольської імперії Каракорумі; відповідно, Батий не мав права на зовнішньополітичні зносини й карбування власної монети, а завойовані ним землі вважалися «хановими та Батієвими». Цей режим

проіснував до 60-х рр. XIII ст., коли Менгу-Тимур, скориставшись усобицями в Монголії, позбувся обтяжливої залежності від метрополії.

Доти володарі Золотої Орди мусили віддавати більшу частину власних прибутків великому хану. Відповідно, з Каракорума на Русь відряджалися спеціальні чиновники, котрі мали обрахувати загальну кількість людей, з якої мав стягатися податок, званий «виходом»; перший перепис населення на теренах сучасної України відбувся на зламі 1245–1246 рр. Звичайно збір данини супроводжувався поневоленням населення, не здатного розрахуватись із ханською адміністрацією. Залежність від неї руських земель уявлювалася також залученням місцевих військових контингентів до монгольських виправ, ханською інвеститурою князів і втручанням Орди в політику останніх.

Подібні факти лягли в основу концепції «монголо-татарської кормиги», яка донедавна сприймалася як історична аксіома. Однак останніми десятиріччями вона зазнала суттєвої трансформації — аж до повного її спростування у працях Л.Гумільова² та його численних епігонів³. Ближчою до реалій XIII ст. є позиція тих фахівців, котрі зауважують, що взаємини між монголами та населенням підкорених ними давньоруських земель мали складний, багатоаспектний характер, і критикують доробок радянської історіографії, котра, повністю поділяючи конвенції російської науки XVIII–XIX ст., «заперечувала легітимність татарського правління й екстраполювала це ставлення на східних слов'ян доби середньовіччя», фокусуючи увагу на їхній «героїчній боротьбі» проти загарбників — тоді як насправді у Давній Русі золотоординський режим розглядався як цілковито законний й визнавалися принципи легітимності, вироблені Чингізидами⁴.

З другого боку, не слід заплющувати очі на ті колосальні людські й матеріальні втрати, яких зазнали давньоруські землі внаслідок Батиевої навали. Йшлося про епохальну подію — катастрофу, що на кілька століть уповільнила плин історичного процесу в регіоні. Особливо позначилася вона на Середньому Подніпров'ї, яке, за висловом М.Грушевського, «в перших віках історичного життя українських земель було огнищем політичного, економічного, культурного життя для цілої Східної Європи»: воно «стало глибоким перелогом, на якому буйно віджила дівича природа, не чуючи над собою важкої руки чоловіка, і серед неї наново сходили сходи суспільного життя, де в чому нав'язуючись до традицій давніших, староруських, в іншому — розвиваючись вповні оригінально серед дозвілля цих здичавілих пустинь»⁵.

Невипадково монгольська навала осмислювалась на Русі в есхатологічних категоріях — як знак «скончання времен». У певному сенсі це й сталося на зламі 1230–1240-х роках, адже після нашестя Батия назавжди пішли у минуле традиційні реалії киево-руських часів. Причиною цього став, передусім, занепад Києва — стольного міста Давньоруської держави (де перебував «найстарший» з-поміж руських князів) і кафедри загаль-

норуської православної митрополії. Упродовж другої половини XIII ст. формалізується й узагалі припиняє своє існування київське «старійшинство»; слідом за ним відривається від київського ґрунту й митрополія, осередком якої стає Володимир-на-Клязьмі, куди на зламі XIII–XIV ст. переселяється митрополит Максим.

Щоправда, можна зустріти твердження, що Київ ще в домонгольські часи перетворився з «реальної столиці» Давньоруської держави на «символ історичної та загальноруської єдності». Однак, навіть визнаючи факт поступового змищення його політичної гегемонії в область традиції, слід враховувати специфіку середньовічного мислення (в тому числі й мислення політичного) як за самою своєю природою традиційного, орієнтованого на історичне минуле та звичаї предків. Через це Київ у першій третині XIII ст. продовжував виступати як домінанта політичної свідомості, формуючи поведінкові стереотипи — насамперед, прагнення до здобуття київського столу, на який представники всіх розгалужень роду Рюриковичів мали формально рівні права. За умов політичної нестабільності 1230-х років зміни князів тут відбувалися з калейдоскопічною швидкістю. За нових історичних обставин у «столиці Русі»⁶ ствердився суздальський князь Ярослав Всеволодович: побувавши у 1243 р. у ставці Батия, він був визнаний «старей всем князем в русском языке»⁷ — що, за традицією, означало володіння Києвом.

Сам він, однак, сюди не вчашав, покладаючись на свого намісника, що його в 1245 р. зустрів, подорожуючи до Орди, Данило Галицький. Не з'явився у Києві й наступник Ярослава — Олександр Ярославич, котрий, діставши від хана після загибелі батька «Киев и всю Русьскую землю», з Каракорума повернувся до Новгороду і не заспокоївся доти, доки не відібрав у 1252 р. у свого брата Андрія Володимир, князювання в якому від часів Всеволода Юрійовича було поєднане із родовим старшинством серед місцевих князів. Після цього, за висловом Дж.Феннела, «Київ і вся Південна Русь наче вислизнули з рук правителів Північно-Східної Русі»⁸: міжкнязівські відносини тут стали регулюватися ярликами на велике княжіння володимирське.

Навряд чи можна визнати переконливими спроби пролонгувати термін існування інституту київського княжіння, а отже, і Київської Русі як реального політичного організму, посиленням на «стійку літописну традицію», згідно з якою Київ і надалі перебував у руках північно-східних князів⁹. Насправді йдеться лише про пізній, XVII ст., Густинський літопис, що в ньому Олександра Ярославича і його брата й наступника на володимирському великокняжому столі Ярослава Ярославича названо, відповідно, «московським і київським» та «литовським і київським» князями¹⁰. Абсурдність перших предикатів виразно свідчить не на користь другого; ще більші сумніви породжує вміщена під 1305 р. звітка цього ж літопису про початок князювання у Києві Івана Калити, котрий, як відомо, народився у 1304 р.¹¹

Паралельно з партикуляризацією політичних амбіцій князів Північно-Східної Русі втрачають інтерес до Києва й галицько-волинські та чернігівські князі (принаймні джерела не згадують про їхні претензії на спорожнілий київський стіл). Це, за відсутністю власне київської княжої династії, означало злам традиційних механізмів, які забезпечували функціонування й відтворювання князівської влади у Києві, а zarazom — і в тісно зв'язаному з ним Переяславі; так відбулося «знекняжіння» цих земель.

Надалі їхня доля склалася по-різному. На Київщині князівське правління згодом відновилося: є всі підстави гадати, що десь на зламі XIII—XIV ст. тут ствердилася власна династія, яка, вочевидь, походила з Путивля. Цьому, мабуть, сприяли тогочасні уособиці в Орді — воєнне протистояння між Токтою й Ногаєм, що його кульмінацією став похід Токти на Правобережжя. Можливо, саме в атмосфері спричиненого ним хаосу, коли покинув свою кафедру митрополит Максим і, за висловом літописця, «весь Киев разбежался», вихідці з Путивльщини й утвердились у прадавній столиці Русі. Очевидно також, що, посівши київський стіл, путивльські князі зберегли найтісніший зв'язок зі своєю «отчиною» (де, вірогідно, князували молодші представники цього роду) — і саме його сліди й фіксуються у пізніші часи (з кінця XIV ст.) у вигляді адміністративної підпорядкованості Путивля Києву. Путивль уважався за «київський пригородок»; путивльська данина йшла до київського «скарбу» й київського «ключа», а путивльські намісники рекрутувалися лише з нобілітету Київської землі¹².

Невідомо, чи належав до путивльської династії єдиний київський князь, зафіксований у джерелах першої половини XIV ст., — Федір, котрий зганьбив себе нападом на новгородського архієпископа Василя у 1331 р. У літописній звітці про події 1331 р. безсумнівною є тільки наявність у Києві, поряд із місцевим князем, татарського баскака. Баскацтво являло собою фіскально-адміністративну структуру, створену ще за Батиєвих часів¹³. Перші відомості про існування цього інституту на теренах України сягають 50-х років XIII ст.: літопис фіксує наявність баскака в галицькому Пониззі, в Бакоті¹⁴. Військові загани на чолі з баскаками збирали данину й здійснювали політичний нагляд за підпорядкованими їм територіями. Система баскацтва передбачала створення на підлеглих Орді землях укріплених поселень — осередків татарської воєнно-служилої людності; про існування одного з таких містечок, мабуть, нагадує село Батієве на Київщині, відоме з документів литовської доби. Можливо, з плином часу населення цих невеликих стратегічних пунктів, асимілюючись, модифікувалось у так званих слуг ординських — дрібних бояр, чії обов'язки полягали в супроводженні до Орди послів та гінців великого князя литовського; таке припущення великою мірою пояснює існування значних контингентів цієї категорії слуг навіть у досить віддалених від традиційних шляхів до Орди районах України.

Баскаки спиралися у своїй діяльності на підтримку волосних старшин – отаманів; їхні функції досить чітко окреслені в літописній «Повісті про Поділля», де йдеться про трьох татарських князів, «отичей и дедичей Подольское земли; а от них заведывали атаманы, и баскаки, приежджаючи, от тых атаманов имовали с Подольской земли дань»¹⁵.

За Батия почала оформлятися й улусна структура його держави: вже за часів Карпіні Подніпров'я було поділено між Мауци та Коренцою (Куремсою). Перший кочував на Задніпров'ї, другий – степами Правобережжя¹⁶. Цей поділ зберігся й надалі: за твердженнями східних авторів, наприкінці XIV ст. останнє становило улус Хурмадая, а Лівобережжя – «область Бек-Ярика»¹⁷. Улуси ділилися на тумени, чи «тьми», що їх номенклатуру зберегли пізніші татарські ярлики великим литовським князям; на чолі туменів стояли темники, або «князи темнии»¹⁸.

У регіонах, придатних для сезонних випасів худоби, татари зреалізували відзначене Карпіні бажання самим порядкувати на завойованих обширах. Той-таки Карпіні зауважив татарські кочовища у Подніпров'ї й відзначив, що Канів, де він опинився в лютому 1246 р., перебував «безпосередньо під татарами»¹⁹. З інших джерел відомо, що під їх безпосередню владу перейшла Переяславщина, яка остаточно припинила своє існування як окреме князівство після тотального винищення мешканців Переяслава у 1239 р.

Наслідком цих синхронних процесів (знемлювання та «знекняжіння» українських земель і, паралельно, формування татарської адміністрації й осередків татарської людності) стало утворення поняття «Татарська земля», котре перетворилося на стійкий компонент етнополітичних уявлень XIV–XVI ст. За повідомленням венеціанця Амброджіо Контаріні, Київ, в якому він побував у 1474 р., стояв безпосередньо на кордоні з Татарією, який тягнувся вздовж Дніпра. Із плином часу цей кордон помітно посунувся на південь, однак уявлення татар про «їхню» сторону Дніпра були настільки стійкими, що кримський хан забороняв будь-яке будівництво «на нашій стороні Дніпра без нашої волі»²⁰.

Поруч із «Татарською землею» на теренах України існували й специфічні анклавні, мешканці яких підпорядковувалися безпосередньо монголам. Літопис зве їх людьми татарськими, або «сидящими за татары». Їхні громади існували у верхів'ях Бугу й Случі (у так званій Болохівській землі) та в поріччі Тетерева. Відомості джерел про них мізерні, що й не дивно з огляду на короткочасність їхнього існування: Болохівська земля зникла як автономна адміністративна одиниця вже десь у 60-х роках XIII ст. До цього неабияких зусиль доклав Данило Галицький, обурений тим, що болохівці «от татар большую надежду имеяху», вирощуючи для них пшеницю та просо (тобто сплачуючи данину збіжжям). Деякі історики XIX – початку XX ст. пояснювали з'яву цих громад прагненням «виломитись з-під князівсько-дружинного режиму, що важким тягарем лежав на народній масі й наприкрився їй», тобто широким протикнязів-

ським рухом, котрий нібито розгорнувся на українських землях в умовах дезорганізації суспільно-політичного життя, спричиненої монгольським нашествям²¹. Гадаємо, що наявні джерела не дають вагомих підстав для таких широких узагальнень. Виразних ознак цього руху обмаль, а болохівські князі в якості його чільних репрезентантів виглядають непереконливо — хоч би як намагалися зобразити їх «людьми громадськими, виборними, а не князями з династії Володимира», «князями не дружинними, а земельними, такими, що стояли в безпосередньому зв'язку з громадою, залежали від неї». У літописах на це немає жодного натяку — і, зрештою, не дивно, що після М.Дашкевича та М.Грушевського, що на карб їхніх демократичних уподобань слід списати появу ідеї антикнязівського руху як суспільного явища, науковці акцентували увагу не так на соціальних аспектах діяльності болохівців, як на топографії їхніх міст. Серед новітніх тенденцій варто відзначити спроби трактувати Болохівщину як «суверенний державний організм», унікальний тип суспільства²² або ж як аналог селянських республік середньовічної Швейцарії й Північної Німеччини²³. Годі й казати, що такі візії не мають під собою джерельного підґрунтя.

Аналогом болохівських громад подеколи вважають так звані Ахматові слободи на теренах давньої Чернігівщини, у Посейм'ї²⁴. Присвячена їм літописна замітка містить неоціненну інформацію про взаємини місцевих князів з ординською адміністрацією — власне, про їхній конфлікт із відкупником Ахматом, котрий перебрав на себе курське баскацтво. Паралельно він осаджував слободи, надаючи податково-фінансові пільги їхнім мешканцям; режим, створений Ахматом, був настільки сприятливим, що незабаром до нього «люди со всех сторон спешдшеся», тікаючи, зокрема, із володінь тамтешніх князів. Це спровокувало кривавий конфлікт, який завершився загибеллю останніх.

Реалії, зафіксовані літописцем під 1283—1284 рр. (насправді згадані події відбувалися десь між 1287—1291 рр.), далеко не завжди об'єктивно висвітлювались у науковій літературі. Знайшлося навіть місце для тверджень, буцімто конфлікт довкола Ахматових слобод являв собою народне повстання, спрямоване проти ординської кормиги. Утім, ретельний аналіз цього драматичного епізоду унаочнює брак у ньому «визвольної» складової. Неважко також помітити, що пафос самої літописної оповіді полягав не в засудженні «норова татарского», а в провіденційному твердженні: «Се же зло сотворися великое грех ради наших... Наведе Бог сего бесурменина злого за неправду нашу».

Паралельно цей літописний епізод засвідчує, що Рильське князівство, яке в давньоруський період тяжіло до Новгород-Сіверського, за часів татарської зверхності опинилось у сфері впливу курського баскака; в літературі це розцінюється як одно зі свідчень реформування монголами адміністративно-територіального устрою Давньої Русі. Тоді ж відбулися й більш масштабні устроєві зрушення, засвідчені змінами в

макротопонімії українських земель. Передусім, з політико-географічної номенклатури назавжди зник термін «Руська земля» в його первинному, вузькому, значенні (як збірне найменування Київщини, Переяславщини та Чернігівщини). Натомість постали нові, незнані за давньоруських часів поняття «Київська земля» та «Сіверська земля». Перше охоплювало не лише Київщину, а й деякі з теренів колишнього Переяславського князівства, друге — землі літописних сіверян (їхніх нащадків у XV–XVII ст. звали сіврюками) у межах давнього Чернігівського князівства, тобто територіальну округу Чернігова, Новгород-Сіверського, Рильська, Стародуба, Трубчевська, Брянська, Гомеля, Дрокова й Мглина. За галицьким Пониззям у XIV ст. закріпилася назва Поділля, яка міцно утвердилася поруч із традиційними історико-географічними термінами «Галичина» та «Волинь». У межах цих земель, як уже зазначалося, сформувалися татарські фіскально-адміністративні округи — «тьми», більшість яких у другій половині XIV ст. трансформувалася в уділи литовських князів. Збереглися у цей період і своєрідні татарські феоди, знані за іменами їхніх власників — князів Глинських та Яголдаїв, що їм за аналог вважають Касимівське царство на російських теренах²⁵.

У цілому ж ординська спадщина на українських землях є менш вагомою, ніж у Північно-Східній Русі, де, на думку деяких науковців, різноманітні соціополітичні інститути сформувалися під прямим впливом Золотої Орди та ханств, які постали на її основі (зокрема, прообразом земських соборів став курултай, помісної системи — казанський союргал, дворянства — тархани; східні впливи вбачають і в такому специфічному явищі, як опричнина та пов'язаний з нею феномен співправління)²⁶. У Південно-Західній Русі такі інституційні паралелі не фіксуються — вочевидь, тому, що тут узяли верх якісно інші тенденції, пов'язані з включенням основного масиву українських земель до складу Великого князівства Литовського.

2. Українські землі у складі Великого князівства Литовського

Початок добі литовської політичної зверхності над Південно-Західною Руссю був покладений у 1340 р., коли син литовського князя Гедиміна Любарт, завдячуючи родинним зв'язкам із Романовичами, закріплював на Волині та Галичині. Остання після 40 років запеклої воєнно-політичної боротьби відійшла до Польщі; отже, Волинь стала першим реальним надбанням Литви на українських землях. Потім упродовж одного-двох десятиліть під контроль Вільна перейшли також Київщина, Сіверщина та Поділля, що майже вдвічі збільшило державну територію Литви. Таке стрімке приєднання величезних земельних обширів було, безперечно, явищем парадоксальним — як, власне, і загальні темпи розвитку цієї молодій держави.